

اهمیت و آداب کار در اسلام

حجت‌الاسلام والمسلمین حمیدرضا مطهری*

مقدمه

کار و تلاش اقتصادی، افزون بر نقش مثبت در تعالی شخصیت انسان و کسب درآمد، توسعه و پیشرفت جامعه را به دنبال دارد. کار، منشأ اصلی تولید ثروت است. در بینش و تفکر اسلامی، کار خلاق و مولد، منشأ کسب مال و درآمد و کلید استفاده از منابع طبیعی و خدادادی است. منطق فطرت نیز برای پدیدآورنده یک شیء، حق تصرف در آن را می‌پذیرد و او را مالک می‌شناسند. به همین جهت مالک اصلی و حقیقی همه موجودات، خداست. در بینش اسلامی، هر انسانی پس از کار مولد و مفید روی مواد طبیعت، می‌تواند مالک کالای تولید شده باشد و هیچ کس حق تصرف آن را ندارد. در این مقاله ضمن بیان مفهوم‌شناسی کسب و کار، اهمیت و آداب آن از نگاه اسلام بیان می‌شود.

مفهوم‌شناسی کسب و کار

«کار» در لغت بر عمل، کردار و شغل انسان^۱ اطلاق شده و در اصطلاح، فعالیت مستمری که به تولید کالا یا خدمتی می‌انجامد و به آن دستمزدی تعلق می‌گیرد.^۲ برخی صاحب‌نظران کار را سرچشمه انباشت ثروت و سرمایه و سرانجام رشد و شکوفایی جوامع دانسته و آن را استفاده انسان از نیروی مادی و معنوی خود در راه تولید ثروت یا ایجاد خدمات معنا کرده‌اند.^۳ برخی دیگر نیز کار را مجموعه عملیاتی دانسته‌اند که انسان به کمک مغز، دست‌ها، ابزار و ماشین‌ها

* عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

۱. علی‌اکبر دهخدا؛ لغت‌نامه دهخدا؛ ذیل واژه کار.

۲. اسماعیل اخلاقی؛ «کار و تلاش در پرتو آموزه‌های قرآن و اهل بیت علیهم‌السلام»؛ فرهنگ کوثر؛ ص ۳۱.

۳. غلامعباس توسلی؛ جامعه‌شناسی کار و شغل؛ ص ۹۰.

برای استفاده عملی از ماده روی آن انجام می‌دهد و این اعمال نیز متقابلاً در انسان اثر می‌گذارد و او را تغییر می‌دهند.^۱ «کسب» نیز به معنای تحصیل، به دست آوردن و حرفه و شغل^۲ و نیز طلب معاش و رزق با زحمت و محنت و طلب روزی برای اهل خود^۳ آمده است. راغب اصفهانی آن را چیزی که انسان برای به دست آوردن بهره و منفعت دنبال می‌کند (مانند کسب مال)، معنا کرده است.^۴

اهمیت کار در اسلام

اسلام کسب و کار را واجب دانسته و برای افراد بیکار ارزشی قائل نشده است. خداوند تنها وسیله رسیدن انسان به خواسته‌هایش را کار و تلاش معرفی کرده است: «وَ أَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى».^۵ واژه «سعی» چند بار در قرآن به کار رفته که بیشترین کاربرد آن در معنای کار و تلاش است. آیات بسیاری بر اهمیت کار و تشویق به آن تأکید و تصریح کرده‌اند. همچنین آیات بسیاری به مشاغل انبیا و ملت‌های گذشته پرداخته‌اند که بیانگر اهمیت کار در اسلام هستند؛ مانند آیه ۲۷ سوره قصص که از اشتغال حضرت موسی عليه السلام و کار کردن او برای حضرت شعیب عليه السلام خبر می‌دهد.^۶ همچنین سوره انبیاء که از آموزش خیاطی به حضرت داوود عليه السلام خبر داده و آن را نعمتی برای انسان‌ها بیان کرده است.^۷

قرآن از کار و عمل صالح در کنار عزت الهی یاد کرده و فرموده است: «مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا»^۸ هر که طالب عزت است [بداند که همانا در ملک وجود] تمام عزت خاص خدا [و خداپرستان] است. در سوره نبا نیز هدف از آفرینش روز و روشنایی آن را تأمین معاش بیان می‌کند و می‌فرماید: «وَ جَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا»^۹ روز را برای کسب روزی معیشت قرار دادیم).

۱. همان، ص ۱۰.

۲. حسن عمید؛ فرهنگ فارسی عمید؛ ذیل واژه کسب.

۳. علی اکبر دهخدا؛ لغت‌نامه دهخدا؛ ذیل واژه کسب.

۴. حسین بن محمد راغب اصفهانی؛ مفردات الفاظ القرآن؛ ص ۷۰۹.

۵. نجم: ۳۹.

۶. قصص: ۲۷.

۷. انبیاء: ۸۰.

۸. فاطر: ۱۰.

۹. نبا: ۱۱.

اهمیت کسب و کار، به گونه‌ای است که با سرنوشت انسان پیوند خورده است. قرآن کریم در سوره مدثر سرنوشت هر کس را در گرو اعمال و کردار او می‌داند: «كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِيْنَةٌ».^۱ همه این موارد بیانگر این واقعیت مهم، یعنی قوام و استواری جامعه به کسب و کار است و اینکه موفقیت و دستیابی به هدف، در سایه کار و تلاش حاصل می‌شود. تأمین معاش از نکات مهمی است که عقل بشری و آموزه‌های دینی بر آن تأکید ورزیده‌اند و برنامه‌ریزی برای آن، یکی از عوامل توسعه و رفع چالش‌های اجتماعی دانسته شده و مورد توجه بزرگان دین قرار گرفته و بر آن تأکید شده است و این مهم جز در سایه کار و تلاش به دست نمی‌آید. قرآن کریم در بیان نبوت حضرت صالح علیه السلام می‌فرماید: «خداوند شما را آبادکنندگان زمین قرار داد»؛^۲ کنایه از اینکه نعمت‌هایی که خداوند بر روی زمین برای شما خلق کرد، نیازمند کار، تلاش و آباد کردن به دست شما انسان‌هاست.

در آموزه‌های اسلام و به‌ویژه قرآن کریم و میراث اهل بیت علیهم السلام تأکید فراوانی بر کار، تولید و اشتغال دیده می‌شود؛ به گونه‌ای که حتی زمامداران نیز به استفاده از دسترنج خویش به جای استفاده از بیت‌المال توصیه شده‌اند. پیامبر صلی الله علیه و آله قبل از بعثت و بعد از بعثت، هیچ‌گاه کار و تلاش را رها نکرد. قبل از بعثت به چوپانی و نیز تجارت اشتغال داشت و بعد از بعثت نیز در امور مختلف حتی در کارهای جزئی با اصحاب خود مشارکت می‌کرد؛ چنان‌که بنا بر بعضی گزارش‌ها در یکی از سفرها همراه عده‌ای از اصحاب، گوسفندی ذبح کردند. بعضی اصحاب ذبح و بعضی دیگر سلاخی و برخی پختن آن را بر عهده گرفتند. پیامبر صلی الله علیه و آله نیز جمع‌آوری هیزم برای پختن آن را بر عهده گرفت.^۳

آداب کسب و کار

کسب و کار از منظر اسلام، آدابی دارد که از مهم‌ترین آنها می‌توان به شروع کار با نام خدا، توکل بر خدا، اعتدال، تخصص‌گرایی، صداقت و درستکاری، استحکام و اتقان کار و شروع کار از صبح زود و نیز دانستن حلال و حرام اشاره کرد.

۱. شروع کار با نام خدا

یکی از مهم‌ترین آداب کسب و کار، شروع کار با نام خداوند است. اگر چه آیه‌ای از قرآن به این

۱. مدثر: ۳۸.

۲. هود: ۶۱؛ فضل بن حسن طبرسی؛ مجمع البیان فی تفسیر القرآن؛ ج ۵، ص ۲۶۴.

۳. حسن بن فضل طبرسی؛ مکارم الاخلاق؛ ص ۲۵۱ و ۲۵۲.

نکته اشاره نکرده است، آغاز تمام سوره‌های قرآن غیر از سوره توبه، با «بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ» به نوعی رهنمونی از سوی حضرت حق است که آغاز امور باید با نام خداوند رحمان و رحیم باشد. پیامبر ﷺ در این باره فرموده است: «كُلُّ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَّمْ يُدْكَرْ فِيهِ بِسْمِ اللّٰهِ فَهُوَ أَقْتَرُ؛^۱ هر کار مهمی که با نام خدا شروع نشود، ابتر خواهد ماند». امام صادق علیه السلام نیز درباره شروع کار با نام خدا فرموده است: «چه بسا برخی شیعیان در آغاز کار خود "بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ" را ترک می‌کنند و خداوند آنها را با چیزی که خوشایند آنها نیست، می‌آزماید تا آنها را بر شکر خدا تنبه دهد و به نتیجه ترک "بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ" آگاه کند».^۲

۲. توکل بر خدا

یکی از مهم‌ترین آداب کسب و کار، توکل بر خداوند در انجام امور است که افزون بر اعتماد به قدرت خداوند، عزت نفس را نیز به دنبال دارد. توکل بر خدا در انجام امور و کارهای مختلف در قرآن و سیره معصومان علیهم السلام مورد تأکید قرار گرفته است؛ به‌گونه‌ای که قرآن کریم بر این نکته تصریح کرده است که هر کس بر خدا توکل کند، او را کفایت خواهد کرد: «وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ فَهُوَ حَسْبُهُ».^۳

در سیره معصومان علیهم السلام نیز این مهم مورد توجه بوده و یکی از ارکان ایمان شمرده شده است؛ چنان‌که امیرالمؤمنین علیه السلام فرمود: «ایمان چهار رکن دارد: توکل بر خدا، تفویض امور به خداوند، راضی بودن به قضای الهی و تسلیم دستورها و اوامر الهی بودن».^۴

۳. تخصص‌گرایی در کسب و کار

یکی از نکات مهم در کسب و کار و اشتغال، واگذاری مشاغل به افراد متخصص است. اگر هر کسی با توجه به تخصص خود مشغول شود، امور اجتماعی سامان خواهد یافت و سرمایه‌ها هدر نخواهد رفت. این نکته در آموزه‌های قرآن و اهل بیت علیهم السلام نیز مورد توجه قرار گرفته است؛ به‌گونه‌ای که آموزه‌های دینی افزون بر سفارش فراوان به مسأله کار و تلاش، بر تخصص و انجام امور اقتصادی به دست آشنایان با مسائل اقتصادی نیز تأکید کرده‌اند. حتی برخی منابع روایی،

۱. محمد محسن بن شاه مرتضی فیض کاشانی؛ تفسیر الصافی؛ ج ۱، ص ۸۳.

۲. محمد بن علی صدوق؛ التوحید؛ ص ۲۳۱.

۳. طلاق؛ ۳.

۴. محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۲، ص ۴۷.

بابی را به این موضوع اختصاص داده‌اند.^۱ آنگاه که حضرت یوسف علیه السلام از حاکم مصر می‌خواهد او را بر خزاین آن سرزمین بگمارد، در تبیین خواسته خویش افزون بر امانتداری، از تخصص و آگاهی کافی و دانش خویش سخن به میان می‌آورد و می‌گوید: «إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ؛ همانا من نگاهبانی [امین] و کاردانی آگاه [به این کار] هستم».^۲ رسول خدا صلی الله علیه و آله بر انجام کارها بر اساس اطلاع و دانش تأکید ورزیده و از انجام نادانسته و بدون آگاهی امور نهی کرده و انجام کارها بدون علم و آگاهی و تخصص را سبب خرابی امور معرفی کرده است: «مَنْ عَمِلَ عَلَى غَيْرِ عِلْمٍ، كَانَ مَا يُفْسِدُ أَكْثَرَ مِمَّا يُصْلِحُ».^۳

۴. برنامه‌ریزی و اعتدال در کسب و کار

یکی از ویژگی‌های دین اسلام، رعایت اعتدال و پرهیز از افراط و تفریط در همه عرصه‌های زندگی است. این مهم در امور اقتصادی، به‌ویژه در زمینه کار و تلاش اهمیت بسزایی دارد و علی‌رغم تأکید بر تلاش حداکثری برای تولید و تأمین نیازهای زندگی، اعتدال و پرهیز از حرص و آزمندی نیز توصیه شده است. در عین حال رعایت حقوق نفس و اعضای بدن نیز مورد توجه قرار گرفته است. همچنین به یاد خدا و عبادت توجه شده است؛ چنان‌که خداوند در توصیف مؤمنان، آنها را کسانی معرفی می‌کند که تجارت و معامله ایشان را از یاد خدا غافل نمی‌کند: «رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ».^۴ همچنین در آیات قرآن کریم بر عمل و تلاش به قدر توان آدمی تصریح شده است: «خداوند هیچ کس را جز به اندازه توانش بازخواست نمی‌کند و بر همین اساس هر کس کار نیکی انجام دهد، برای خود کرده و هر کس کار بدی انجام دهد، به زیان خود انجام داده است».^۵ امیرالمؤمنین علیه السلام شبانه‌روز مؤمن را به سه قسمت تقسیم کرده‌اند که یک سوم آن را به عبادت و راز و نیاز با یکتای بی‌همتا و قسمتی دیگر را به تلاش برای تأمین معاش و هزینه زندگی و بخشی را به لذت‌های حلال پردازد.^۶

۱. ر.ک: همان، ج ۱، ص ۱۰۷؛ محمد محسن بن شاه مرتضی فیض کاشانی؛ الوافی؛ ج ۱، ص ۱۹۹؛ محمدباقر مجلسی؛ مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول؛ ج ۱، ص ۱۴۰.
 ۲. یوسف: ۵۵.
 ۳. محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۱، ص ۱۰۸.
 ۴. نور: ۳۷.
 ۵. بقره: ۲۸۶.
 ۶. حسن بن علی ابن شعبه حرانی؛ تحف العقول؛ ص ۲۰۳.

۵. راستگویی و درستکاری

راستگویی، راست‌کرداری و انجام درست کار، یکی از مهم‌ترین ویژگی‌ها و فضایل اخلاقی است و یکی از مهم‌ترین ابزار موفقیت به شمار می‌رود و می‌توان از آن به عنوان موتور پیشران کسب و کار یاد کرد. صداقت و درستکاری، موجب اعتماد عمومی جامعه، رضایت خداوند، نشاط معجری و در نهایت موفقیت در کسب و کار می‌شود. اهمیت این مهم در تعالیم اسلامی به‌گونه‌ای است که یکی از ویژگی‌های پیامبران و سبب نجات در روز قیامت معرفی شده است.^۱ پیامبر ﷺ فرموده است: «خداوند دوست دارد اگر کسی کاری انجام می‌دهد، آن را نیکو انجام دهد».^۲

۶. استحکام و اتقان کار

یکی از مهم‌ترین آداب کسب و کار را باید استحکام و اتقان آن دانست. استحکام و استواری در انجام کار در برخی آیات قرآن کریم و در بعضی جریان‌ها مورد اشاره قرار گرفته است؛ چنان‌که در داستان ذوالقرنین به اتمام او در استحکام سدی که ساخت، اشاره شده است.^۳ استحکام در انجام کار در سیره و سنت معصومین علیهم‌السلام هم جایگاه ویژه‌ای دارد. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در این باره فرموده است: «خداوند دوست دارد اگر کسی کاری انجام می‌دهد، آن را محکم و صحیح انجام دهد».^۴ آن حضرت هنگامی که کاری انجام می‌داد، تمام تلاش خود را در اتقان و استحکام کار به کار می‌بست؛ چنان‌که در تشییع و تدفین سعد بن معاذ با سنگ و خاک آن را مستحکم کرد و پس از آن فرمود: «إِنِّي لِأَعْلَمُ أَنَّهُ سَيَبْلَى وَ يَصِلُ الْبَلْبَى إِلَيْهِ وَ لَكِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ عَبْدًا إِذَا عَمِلَ عَمَلًا أَحْكَمَهُ»^۵ می‌دانم به‌زودی پوسیده می‌شود؛ ولی خداوند دوست دارد وقتی بنده او کاری انجام می‌دهد، آن را محکم و استوار انجام دهد».

۷. شروع کار از صبح زود

شروع زود هنگام کسب و کار در روز، سبب رونق و پیشرفت کار می‌شود. نگاهی به زندگانی و برنامه افراد موفق در زمینه‌های مختلف، گویای آن است که آنان افزون بر داشتن برنامه منظم،

۱. ر.ک. مریم: ۴۱، ۵۴ و ۵۶؛ احزاب: ۷ و ۸.

۲. ابوالقاسم پاینده؛ نهج الفصاحه؛ ص ۸۰۱.

۳. کهف: ۹۷ - ۹۴.

۴. ابوالقاسم پاینده؛ نهج الفصاحه؛ ص ۳۰۵.

۵. محمد بن علی صدوق؛ الامالی؛ ص ۳۸۴ و ۳۸۵.

سحرخیز بوده و برنامه کاری خود را صبح زود آغاز می کرده‌اند. این مهم در تعالیم اسلامی، از ویژگی خاصی برخوردار بوده و بر آن تأکید شده است؛ به گونه‌ای که امام رضا علیه السلام بین الطلوعین، یعنی بین طلوع فجر تا طلوع خورشید را زمان تقسیم روزی انسان‌ها بیان کرده و به خواب رفتگان در آن زمان را محروم از آن برشمرده است: «الْمَلَائِكَةُ تُقَسِّمُ أَرْزَاقَ بَنِي آدَمَ مَا بَيْنَ طُلُوعِ الْفَجْرِ إِلَى طُلُوعِ الشَّمْسِ فَمَنْ يَنَامُ فِيمَا بَيْنَهُمَا يَنَامُ عَنْ رِزْقِهِ»^۱.

۸. شناخت حلال و حرام

شناخت حلال و حرام در کارها، یکی از مهم‌ترین آداب کسب و کار است. قرآن کریم انسان‌ها را از خوردن اموال یکدیگر به باطل نهی کرده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ»^۲. برخی مفسران باطل را ربا و «تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ» را خرید و فروش حلال معنا کرده‌اند.^۳ برخی آیات دیگر به خوردن رزق و روزی حلال دستور داده‌اند.^۴ معصومین علیهم السلام نیز در این باره دستورهای دارند؛ به‌ویژه در مشاغلی مانند تجارت بر یادگیری فقه و حلال و حرام امور قبل از اشتغال به آن تأکید کرده‌اند. پیامبر صلی الله علیه و آله ضمن مقدم دانستن فقه بر تجارت فرموده است: «الْفَقْهُ ثُمَّ الْمَتَّجِرُ فَمَنْ اتَّجَرَ بغيرِ فقهٍ فَقَدْ اِزْتَمَ فِي الرِّبَا ثُمَّ اِزْتَمَ»^۵ هر کس بدون دانستن حلال و حرام [فقه] به تجارت پردازد، در ربا فرو می‌رود».

فهرست منابع

کتاب

۱. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی؛ تحف العقول؛ تصحیح علی‌اکبر غفاری؛ چاپ دوم، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ ق.
۲. پاینده، ابوالقاسم؛ نهج الفصاحه؛ چاپ چهارم، تهران: دنیای دانش، ۱۳۸۲ ش.
۳. ابن‌ابی‌جمهور، محمد بن زین‌الدین؛ عوالی اللئالی العزیزیه فی الاحادیث الدینیة؛ تصحیح مجتبی عراقی؛ قم: دار سیدالشهداء علیهم السلام، ۱۴۰۵ ق.
۴. توسلی، غلامعباس؛ جامعه‌شناسی کار و شغل؛ تهران: سمت، ۱۳۸۲ ش.

۱. محمد بن علی صدوق؛ کتاب من لایحضره الفقیه؛ ج ۱، ص ۵۰۴.

۲. نساء: ۲۹.

۳. علی بن ابراهیم قمی؛ تفسیر القمی؛ ج ۱، ص ۱۳۷.

۴. بقره: ۱۶۸؛ مائده: ۸۸.

۵. محمد بن زین‌الدین ابن‌ابی‌جمهور؛ عوالی اللئالی؛ ج ۳، ص ۲۰۱.

۵. دهخدا، علی اکبر؛ لغت نامه دهخدا؛ تهران: مؤسسه لغت نامه دهخدا، ۱۳۷۷ش.
۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد؛ مفردات الفاظ القرآن؛ تصحیح صفوان عدنان داوودی؛ بیروت - دمشق: دار القلم - الدار الشامیه، ۱۴۱۲ق.
۷. صدوق، محمد بن علی؛ امالی؛ چاپ ششم، تهران: کتابچی، ۱۳۷۶ش.
۸. _____؛ التوحید؛ تصحیح هاشم حسینی؛ قم: جامعه مدرسین، ۱۳۹۸ق.
۹. _____؛ کتاب من لایحضره الفقیه؛ تصحیح علی اکبر غفاری؛ چاپ دوم، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۱۳ق.
۱۰. طبرسی، حسن بن فضل؛ مکارم الاخلاق؛ چاپ چهارم، قم: انتشارات الشریف الرضی، ۱۴۱۲ق.
۱۱. طبرسی، فضل بن حسن؛ مجمع البیان فی تفسیر القرآن؛ تصحیح فضل الله یزدی طباطبایی و هاشم رسولی؛ چاپ سوم، تهران: ناصر خسرو، ۱۳۷۲ش.
۱۲. عمید، حسن؛ فرهنگ فارسی عمید؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۱ش.
۱۳. فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی؛ المحجة البيضاء فی تهذیب الاحیاء؛ تصحیح علی اکبر غفاری؛ چاپ چهارم، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۷ق.
۱۴. قمی، علی بن ابراهیم؛ تفسیر القمی؛ تصحیح طیب موسوی جزایری؛ چاپ سوم، قم: دار الكتاب، ۱۳۶۳ش.
۱۵. کلینی، محمد بن یعقوب؛ کافی؛ تصحیح علی اکبر غفاری؛ چاپ سوم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۳ش.
۱۶. مجلسی، محمد باقر؛ مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول؛ تصحیح سید هاشم رسولی محلاتی؛ چاپ سوم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۴ق.

نشریات

- اخلاقی، اسماعیل؛ «کار و تلاش در پرتو آموزه های قرآن و اهل بیت علیهم السلام»، فرهنگ کوثر؛ شماره ۸۳، پاییز ۱۳۸۹.